

GAPNING AKTUAL TUZILISHI VA AKTUALLASHTIRUVCHI VOSITALAR

Zaynobiddinov Fayzullo

ADU magistranti

Mustaqillik davrida yuzaga kelgan ijtimoiy muhit o'zbek tilshunosligi taraqqiyoti uchun ham yetarli sharoit yaratdi. Ushbu fan ijtimoiy va madaniy hayotning turli sohalarini rivojlantirishga tadbiriq etiladigan o'ziga xos amaliy ko'rsatmalar yaratish mas'uliyatini oladi.

Sintaksisda o'rganiladigan asosiy sintaktik birlik gap hisoblanadi. Gap - kishilar nutqining kichik birligi bo'lib, u grammatik jihatdan tashkil qilingan, mazmun va intonatsiya jihatdan nisbiy tugallikka ega bo'lgan so'zlar bog'lamasi yoki yakka so'zdir. Aloqa birligi bo'lmish gap fikmi ifodalash va shakllantirish birligi hamdir. Shunga ko'ra gap kommunikativ (aloqa qilish) va kognitiv (fikir ifodalash) vazifalarni bajaradigan nutq birligi sanaladi.

Gapning aktual bo'linishi gapning formal bo'linishiga qarshi qo'yiladi. Agar formal bo'linishda gap tarkibi grammatik elementlarga bo'linsa, aktual bo'linishda gap ma'no jihatdan bo'linadi. Gapning formal bo'linishining asosiy elementlari ega va kesim hisoblansa, aktual bo'linishining asosiy elementlari gapning ifoda asosi, ma'lum qismi esa gapning yadrosi, ya'ni nima xabar qilayotgan qismi hisoblanadi. Bunda fikr ma'lumdan noma'lumga qarab harakat qiladi.

Boshqacha aytganda, gapning konkret matndagi mundarijasidan kelib chiqib mazmun jihatdan bo'linishi. Bunday bo'linishda gap ikki qismdan iborat bo'ladi: 1. So'zlovchi va tinglovchi (o'quvchi) uchun ma'lum narsani ifodalovchi qism (tema); 2. So'zlovchi bildirmoqchi, aytmoqchi bo'lgan qism, ya'ni yangi informatsiya qismi (rema): Sovxoz kollektivining bu yilgi rejalari yana ham katta. Tema: Shirkat kollektivining bu yilgi rejalari, rema: yana ham katta.

Gapning aktual bo'linishida gap ifoda asosi va ifoda yadrolariga bo'linadi: Institut studentlari (ifoda asosi) sport musoboqalarida qolib chiqdilar (ifoda yadrosi).

Gapning hamma tiplari ham aktual bo'linavermaydi. Odatda bo'laklarga ajralmaydigan gaplar, nominativ gaplar, to'siqsiz gapning ba'zi tiplari aktual bo'linmaydi.

Yozuvda gapning aktual bo'linishi tinish belgilari bilan ajratilmaydi.

Og'zaki nutqda esa aktual bo'linishda intonatsiya asosiy vositadir.

Nutq induvudial tabiatga ega bo'lganligi bois gapda ishtirok etayotgan so'zshakllar tarkibi ham erkindir. Biroq bu «erkinlik» hech qachon umumiy lisoniy qonuniyatlar doirasidan tashqarida bo'lmaydi. So'zlovchining maqsadi, uslub talablari asosida so'zshakllar umumiy tartibga ega bo'ladi.

Har qanday nutqiy gap, o'zida ma'lum voqelikni ifodalash bilan birga, so'zlovchining axborot maqsadini ham namoyon qiladi. Masalan, Jamshid maktabga ketdi gapida, Jamshidning maktabga ketishi voqeligi qayd qilinishi bilan birga, so'zlovchining tinglovchiga Jamshidning qaerga ketganligi haqidagi ma'lumotni yetkazish niyati ham o'z aksini topgan. Shu boisdan gap Jamshid qaerga ketdi? so'rog'iga javob bo'ladi. Demak, ushbu gapdagi voqelik Jamshidning qaerga ketganligi emas, balki kimning qaerga ketganligi, so'zlovchining axborot maqsadi esa Jamshidning qaerga ketganligi haqidagi ma'lumotni tinglovchiga yetkarishdir.

Gapni maktabga Jamshid ketdi shaklida o'zgartirsak, voqelik oldingi gapdagi bilan bir xil, biroq so'zlovchining axborot maqsadi Maktabga kim ketdi? so'rog'i orqali muayyanlashadi. Birinchi gapda harakatning yo'nalishi, ikkinchi gapda harakatning bajaruvchisi axborot mo'ljalidir. Gapning axborot vazifasi nuqtai nazaridan tuzilishi aktual tuzilish deyiladi. Aktual tuzilmaning tarkibiy qismlari aktual bo'laklar deyiladi.

Aktual vazifa nuqtai nazaridan gapni tashkil etuvchi unsurlar tema (ma'lum) va rema (yangi) qismlarga bo'linadi. Gapning rema qismi kommunikativ (axborot) nuqtai nazardan ahamiyatli bo'ladi. Savol ana shu remani aniqlash uchun beriladi. Gapning tema qismi ma'lum bo'lganligi so'roq gapda aynan takrorlanadi.

Gapning aktual bo'linishi mantiqiy birlik bo'lgan hukmning bo'laklanishi (sub'ekt va predikatga bo'linish) ga o'xshaydi. Shu boisdan ayrim tilshunoslar aktual bo'linish sathini mantiqiy-grammatik sath deb ham Gapning aktual bo'linishi. Gapda so'zlar tartibi.

Aktual bo'linish. Gapda so'zlar tartibi. Nutq induvudial tabiatga ega bo'lganligi bois gapda ishtirok etayotgan so'zshakllar tarkibi ham erkindir. Biroq bu «erkinlik» hech qachon umumiy lisoniy qonuniyatlar doirasidan tashqarida bo'lmaydi. So'zlovchining maqsadi, uslub talablari asosida so'zshakllar umumiy tartibga ega bo'ladi.

Har qanday nutqiy gap, o'zida ma'lum voqelikni ifodalash bilan birga, so'zlovchining axborot maqsadini ham namoyon qiladi. Masalan, Jamshid maktabga ketdi gapida, Jamshidning maktabga ketishi voqeligi qayd qilinishi bilan birga, so'zlovchining tinglovchiga Jamshidning qaerga ketganligi haqidagi ma'lumotni yetkazish niyati ham o'z aksini topgan. Shu boisdan gap Jamshid qaerga ketdi? so'rog'iga javob bo'ladi. Demak, ushbu gapdagi voqelik Jamshidning qaerga ketganligi emas, balki kimning qaerga ketganligi, so'zlovchining axborot maqsadi esa Jamshidning qaerga ketganligi haqidagi ma'lumotni tinglovchiga yetkarishdir.

Gapni maktabga Jamshid ketdi shaklida o'zgartirsak, voqelik oldingi gapdagi bilan bir xil, biroq so'zlovchining axborot maqsadi Maktabga kim ketdi? so'rog'i orqali muayyanlashadi. Birinchi gapda harakatning yo'nalishi, ikkinchi gapda harakatning bajaruvchisi axborot mo'ljalidir. Gapning axborot vazifasi nuqtai nazaridan tuzilishi aktual tuzilish deyiladi. Aktual tuzilmaning tarkibiy qismlari aktual bo'laklar deyiladi.

Aktual vazifa nuqtai nazaridan gapni tashkil etuvchi unsurlar tema (ma'lum) va rema (yangi) qismlarga bo'linadi. Gapning rema qismi kommunikativ (axborot) nuqtai nazardan ahamiyatli bo'ladi. Savol ana shu remani aniqlash uchun beriladi. Gapning tema qismi ma'lum bo'lganligi so'roq gapda aynan takrorlanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YHATI:

1. Mirziyoyev Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz. Toshkent: "Ozbekiston" nmiu, 2017. 488- b.
2. Abdurahmonov Sh.A. O'zbek badiiy nutqida kulgi qo'zg'atuvchi lisoniy vositalar, filol.fanlari nom... diss. – Toshkent, 1997. – 24 b.